

פרק 4
פערים חברתיים-כלכליים
בין ערבים לבין יהודים

פרק 4

פערים חברתיים-כלכליים בין ערבים לבין יהודים

א. מבוא

1

ב. פערים חברתיים-כלכליים בין ערבים לבין יהודים: נתונים וניתוח

2

2

1. חינוך והשכלה

2

◀ הפער ברמת ההשכלה

5

◀ הפער בהישגים בלימודים

8

◀ הנשירה מבית הספר והשפעותיה

11

2. תעסוקה ושכר

12

◀ הפער בשיעור ההשתייכות לכוח העבודה האזרחי

12

◀ הפער ברמת ההכנסה

15

◀ תעסוקה בשירות המדינה

17

◀ חברות בדיקטוריונים בחברות ממשלתיות

18

3. רמת חיים, אבטלה ועוני

18

◀ היישובים הערביים: בתחתית המדד החברתי-כלכלי

20

◀ רמת האבטלה

23

◀ מוקדי אבטלה

23

◀ האבטלה והשפעותיה החברתיות

24

◀ ממדי העוני

28

◀ העוני והשפעותיו על חיי היום-יום

29

4. פערים חברתיים-כלכליים בין ערבים לבין יהודים: סקירה

29

◀ נתוני רקע

30

◀ פערים חברתיים-כלכליים עקב מדיניות הממשלה

32

◀ השפעותיהם של גורמים חיצוניים על הפערים

בין שתי האוכלוסיות

מקורות

לוחות

לוח 1:	ערבים ויהודים לפי סוג בית הספר האחרון שבו למדו, 2006, 2010	4
לוח 2:	תוצאות מבחני המיצ"ב בקרב תלמידי כיתות ה' וכיתות ח' לפי דת וקבוצות אוכלוסייה, 2007/2008	6
לוח 3:	שיעור הסטודנטים הערבים והיהודים באוניברסיטאות לפי תואר, 2005-2010	10
לוח 4:	שיעור הערבים והיהודים הזכאים לתואר אקדמי (ראשון, שני ושלישי), 2005-2010	11
לוח 5:	שיעור המועסקים וההכנסה הכספית לפי משלח-יד וקבוצות אוכלוסייה, 2010	13
לוח 6:	משקי בית שבראשם שכיר לפי ההכנסה החודשית נטו וקבוצות אוכלוסייה, 2009	15
לוח 7:	המועסקים הערבים מכלל המועסקים בשירות המדינה, 2000-2011	17
לוח 8:	מועמדים שהתקבלו לתפקידים ברשות החברות הממשלתיות לפי קבוצות אוכלוסייה ומגדר, 2007	18
לוח 9:	נתונים על משקי בית שהעומד בראשם אינו עובד לפי קבוצות אוכלוסייה, 2010	21
לוח 10:	פערים בתחולת העוני בין ערבים לבין יהודים לפי ההכנסה הפנויה (2005, 2008)	25
לוח 11:	שיעור הירידה בתחולת העוני לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים: ערבים לעומת יהודים (בשנים נבחרות)	27
לוח 12:	הבדלים בין יהודים לערבים בקטגוריות שונות: עוני, תעסוקה וחינוך (נשירה, מבחני המיצ"ב וחציון שנות הלימוד)	36

תרשימים

- 3 **תרשים 1:** חציון שנות הלימוד לפי קבוצות אוכלוסייה (בשנים נבחרות)
- 9 **תרשים 2:** שיעורי הנשירה בקרב תלמידי כיתות ז'-י"ב, 2008/2009
- 22 **תרשים 3:** העשירונים של משקי הבית שהעומד בראשם אינו עובד
לפי קבוצות אוכלוסייה, 2010
- 26 **תרשים 4:** שיעור הערבים העניים באוכלוסייה הענייה לעומת שיעורם
באוכלוסיית המדינה (בשנים נבחרות)

א. מבוא

פרק זה עוסק בפרקים החברתיים-כלכליים בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית במדינה. פערם אלה קיימים שנים ארוכות; אמנם בתחומים רבים הם נסגרו בהדרגה וניכר שיפור רב ברמת החיים של האוכלוסייה הערבית, אך עדיין יש פערם בולטים המזדקרים לעין. מקור אחד העשוי להסביר את הסיבות לכך הוא ההבדלים החברתיים-כלכליים העמוקים בין שתי האוכלוסיות שהיו עוד לפני קום המדינה בשנת 1948 והקושי לצמצמם במהלך השנים. עם זאת, אחת הטענות הרווחות כלפי מדיניות הממשלה היא, שבמקרים רבים מקור הפערם הוא הפליה על רקע לאומי.

הפרק משרטט תמונת מצב עדכנית של הפערם החברתיים-כלכליים בין יהודים לבין ערבים בישראל המבוססת על עובדות ומספרים ומנתח את הגורמים להיווצרותם של פערם אלה. מפאת קוצר היריעה, החלק הכמותי בפרק זה מתמקד בפערם בשלושה תחומים: (א) חינוך והשכלה; (ב) תעסוקה ושכר; (ג) רמת חיים, אבטלה ועוני. למרות קיומם של חתכי ניתוח חשובים בתחומים אחרים כגון דיור ובריאות, ניתוח הפערם בשלושת התחומים הנזכרים לעיל מייצג נאמנה את חריפותם של ההבדלים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי בישראל. דיווח כולל יותר מופיע בחלק האיכותני של הפרק.

ב. פערים חברתיים-כלכליים בין ערבים לבין יהודים: נתונים וניתוח

1. חינוך והשכלה

הפערים בין מערכת החינוך הערבית לבין מערכת החינוך העברית, הנובעים בחלקם מחלוקת תקציבים בלתי שוויונית, ניכרים במחסור במבנים, בכיתות לימוד, במעבדות ובאולמות ספורט, ואף באייתקנותם של מבנים ושל מתקנים קיימים. בבתי ספר ערביים רבים חסרים גם שירותים בסיסיים.

מבט משווה על תשומות החינוך מראה, כי האוכלוסייה הערבית זוכה למשאבים מעטים מאלה שזוכה להם האוכלוסייה היהודית. מספר התלמידים בכיתה גדול יותר בחינוך הערבי, מספר השעות השבועיות לתלמיד קטן יותר ורמתם של המורים נמוכה יותר.¹ פערים אלה משקפים העדפה ברורה של האוכלוסייה היהודית. דהן ואחרים מזכירים, כי בג'צ קבע שהדרך שבה תחמה הממשלה את אזורי העדיפות הלאומית בחינוך יצרה הפליה, במכוון ושלא במכוון. בשל התיחום הגאוגרפי, ב-500 היישובים שקיבלו מעמד של אזורי עדיפות לאומית לצורכי הטבות בחינוך, נכללו רק ארבעה יישובים ערביים קטנים. ההבדלים בתשומות החינוך ומדדי הישגים בחינוך, כמו שיעור הזכאים לתעודת בגרות העומדים בדרישות הסף לאוניברסיטה ושיעור הלומדים במוסדות על-תיכוניים, מורים על פערים עמוקים בין יהודים לבין ערבים.²

◀ הפער ברמת ההשכלה

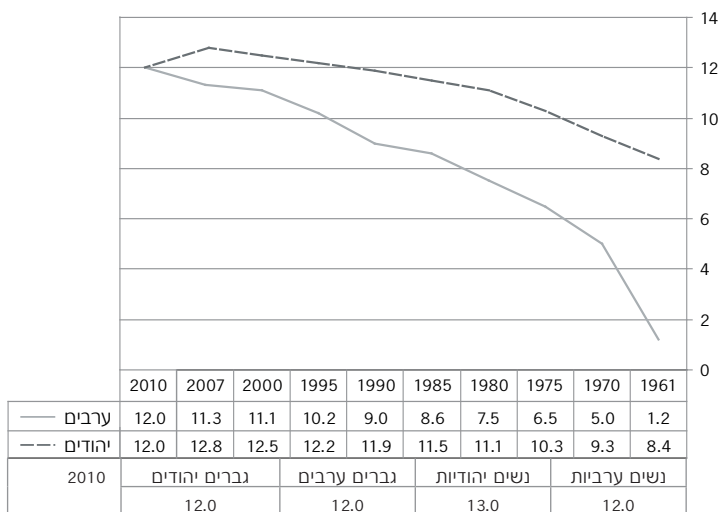
בארבעת העשורים האחרונים עלתה רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית בישראל במידה ניכרת. במרוצת השנים הלך והצטמצם שיעורם של חסרי ההשכלה ובה בעת עלה שיעורם של בעלי ההשכלה התיכונית, העל-יסודית

1 להרחבה ראו: עלי חידר (עורך), דו"ח סיכוי: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל לשנת 2009, ירושלים וח'פה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, דצמבר 2010, עמ' 47-50; סאסון זהר, סיווג יישובים לאזורי עדיפות לאומית: נייר עמדה, שפרעם: עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, 2010, עמ' 34-39.

2 מומי דהן ואחרים, מדוע יש יותר עניים בישראל?, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2007, עמ' 80. להרחבה על הסיווג לאזורי העדיפות הלאומית וההשלכות הנובעות ממנו ראו: סאסון זהר, סיווג יישובים לאזורי עדיפות לאומית: נייר עמדה, שפרעם: עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, 2010.

והאקדמית (להרחבה ראו פרק 1). עם זאת, לאורך השנים נותרה רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית נמוכה מזו של האוכלוסייה היהודית. הפער בין שתי האוכלוסיות היה גבוה במיוחד בשנות השישים עד שנות השמונים של המאה העשרים, אולם גם בשנים האחרונות הוא עדיין מצביע על פיגור של 20 שנה. למשל, חציון שנות הלימוד באוכלוסייה הערבית בשנים 2000-2007 היה זהה לחציון שנות הלימוד באוכלוסייה היהודית בראשית שנות השמונים. עם זאת, החל משנת 2008 ניכר שוויון בחציון שנות הלימוד של האזרחים בשתי האוכלוסיות, וגם בשנת 2010 הוא עמד על 12.0. אשר להבדל בין המגדרים, הנתונים מלמדים כי חציון שנות הלימוד של גברים יהודים ושל גברים ערבים בשנת 2010 היה זהה - 12.0. חציון שנות הלימוד של נשים יהודיות היה בשנה זו גבוה מהחציון של הנשים הערביות: 13.0 לעומת 12.0.³

תרשים 1: חציון שנות הלימוד לפי קבוצות אוכלוסייה (בשנים נבחרות)

3 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 1996** (מס' 47), לוח 22.1; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2002** (מס' 53), לוח 8.3; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2007** (מס' 58), לוח 8.3; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), לוח 8.72; הנתונים לגבי ערבים עד שנת 2000 המופיעים בשנתון הסטטיסטי לישראל מתייחסים אל "בני דתות אחרות" או אל "לא-יהודים".

למספר שנות הלימוד של הפרט בחברה המודרנית נודעת השפעה ישירה ומרחיקת-לכת על סיכוייו להשתלב בשוק העבודה ולהתקדם בו. לפי נתוני שנת 2010, כשליש מבני האוכלוסייה הערבית (וכעשירית מבני האוכלוסייה היהודית) למדו לכל היותר בבית ספר יסודי ובחטיבת ביניים, ולפיכך הם צפויים להשתייך לשכבה הכלכלית-חברתית הנמוכה במדינה מאחר שהזדמנויות התעסוקה ההולמות את רמת השכלתם מניבות שכר נמוך. הפערים ברמת ההשכלה בין שתי האוכלוסיות בולטים בקרב בוגרי מוסדות על-תיכוניים ואקדמיים: שיעורם של היהודים שלמדו במוסד אקדמי גבוה פי 2.3 משיעורם בקרב ערבים.

לוח 1: ערבים ויהודים לפי סוג בית הספר האחרון שבו למדו, 2006, 2010⁴

ערבים						
2010			2006			מוסד הלימוד
נשים	גברים	סה"כ	נשים	גברים	סה"כ	
8.7%	2.2%	5.4%	9.6%	2.7%	6.1%	אנאלפביתים (לא למדו)
34.7%	38%	36.3%	30.6%	32.8%	31.7%	יסודי וחטיבת ביניים
34.4%	38.5%	36.5%	40.0%	46.1%	43.1%	חטיבה עליונה
11.3%	10.7%	11.0%	7.5%	5.7%	6.6%	מוסד על-תיכוני
10.9%	10.6%	10.8%	12.3%	12.4%	12.3%	מוסד אקדמי
—	—	—	—	0.3%	0.2%	מוסד אחר (ישיבה וכו')
100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	סה"כ

4 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 8.72.

יהודים						
2010			2006			מוסד הלימוד
נשים	גברים	סה"כ	נשים	גברים	סה"כ	
2.4%	1.0%	1.7%	2.8%	1.5%	2.2%	אנאלפביתים (לא למדו)
13.8%	14.5%	14.2%	8.6%	8.1%	8.3%	יסודי וחטיבת ביניים
33.2%	36.8%	35.0%	41.0%	42.6%	41.8%	חטיבה עליונה
26.1%	23.5%	24.8%	16.3%	12.6%	14.5%	מוסד על- תיכוני
24.5%	24.2%	24.3%	30.8%	28.0%	29.5%	מוסד אקדמי
–	–	–	0.5%	7.2%	3.7%	מוסד אחר (ישיבה וכו')
100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	סה"כ

◀ הפער בהישגים בלימודים

הפער בהישגים בלימודים בין תלמידים ערבים לבין תלמידים יהודים בולט כבר בבית הספר היסודי ובחטיבת הביניים, כפי שהדבר עולה מתוצאות מבחני המיצ"ב (מדדי יעילות וצמיחה בית-ספרית). מבחנים אלה אמורים לספק להנהלות בתי הספר מידע על הישגיהם של התלמידים בלימודים. המבחנים נערכים לתלמידי כיתות ב', ה', ח'. להלן השוואת תוצאות מבחני המיצ"ב הארציים שנערכו במהלך שנת הלימודים תשס"ח (2007/2008) בקרב תלמידים ערבים ויהודים בכיתות ה' וח'.

לוח 2: תוצאות מבחני המיצ"ב בקרב תלמידי כיתות ה' וכיתות ח' לפי דת
וקבוצות אוכלוסייה, 2007/2008⁵
(א"ן = אין נתונים)

יהודים				ערבים						
		סה"כ ערבים		דרוזים		נוצרים		מוסלמים		
ח'	ה'	ח'	ה'	ח'	ה'	ח'	ה'	ח'	ה'	כיתה
68.3	78.4	58.6	63.8	א"ן	א"ן	א"ן	א"ן	א"ן	א"ן	לשון (ערבית / עברית)
63.3	75.9	46.9	69.3	50.3	א"ן	62.9	א"ן	43.1	א"ן	אנגלית
47	63.8	36.4	48.3	א"ן	71.0	א"ן	78.2	א"ן	67.6	מתמטיקה
60.1	64.5	50.8	48.1	55.2	49.6	58.2	55.6	49.2	46.7	מדע וטכנולוגיה
59.7	70.7	48.2	57.4	52.8	60.3	60.6	66.9	46.2	57.2	הציון הממוצע

ככלל, הישגיהם של תלמידים ערבים נמוכים במידה רבה מהישגיהם של תלמידים יהודים. בתוך הקבוצה הערבית בולטים הישגיהם של תלמידים נוצרים בהשוואה לתלמידים מוסלמים ודרוזים. הסיבה לכך היא, שמרבית הנוצרים שולחים את ילדיהם ללמוד בבתי ספר פרטיים, הנחשבים לאיכותיים יותר בהשוואה לבתי ספר רגילים. עם זאת, ציוניהם של התלמידים הנוצרים בכיתות ה' וח' בחלק מהמקצועות נמוכים מעט מציוניהם של תלמידים יהודים בכיתות אלה ובחלק מהמקצועות הם גבוהים מהם. יש לציין כי במרוצת השנים הולך ונסגר הפער בין התלמידים הנוצרים לתלמידים היהודים ואף יותר מכך: לפי נתוני שנת 2010, שיעור תלמידי י"ב נוצרים הזכאים לתעודת בגרות עמד על 57.6%. שיעור זה היה גבוה במידה רבה משיעור הזכאים לתעודת בגרות בקרב תלמידים מוסלמים (42.6%), גבוה באחוז אחד בלבד משיעור הדרוזים הזכאים לתעודת בגרות (56.6%) ואף גבוה מעט משיעור התלמידים היהודים (56.4%) (להרחבה ראו פרק 1).

5 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), לוח 8.12, לוח 8.22.

תוצאות מבחני המיצ"ב מלמדות כי התלמידים הערבים שיפרו את ציוניהם בשנות הלימודים מכיתה ה' עד כיתה ח' במקצועות כמו ערבית, מתמטיקה ומדעים. עם זאת, הם לא הגיעו לרמתם של התלמידים היהודים במקצועות המדע והטכנולוגיה, ובלמודי אנגלית היה הפער גבוה במיוחד. הישגיהם של התלמידים הערבים באנגלית יורדים בין כיתה ה' לכיתה ח' במידה ניכרת בשיעור של כ-22 נקודות (מ-69.3 ל-46.9), ואילו הירידה בציוניהם של התלמידים היהודים עומדת על כ-13 נקודות (מ-75.9 ל-63.3).⁶

נתונים אלה מצביעים על הקשיים הניצבים בפני תלמידים ערבים. אחת התוצאות האפשריות לכך היא סיכויים מופחתים להצליח בבחינות הבגרות (כפי שאכן תלמידים הנתונים שהוצגו לעיל). תוצאה אחרת היא, שנקודת ההתחלה הנתונה של תלמידים ערבים בהשוואה לתלמידים יהודים במקצועות כמו אנגלית, מתמטיקה ומדעים, עלולה בסופו של דבר לפגוע בסיכוייהם של תלמידים אלה להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה בהשוואה לסיכוייהם של תלמידים יהודים.

הציון הממוצע של בחינות המיצ"ב שהשיגו תלמידי כיתות ה' בחינוך הערבי במחוז הצפון היה 66.1 בהשוואה ל-76.3 בחינוך היהודי במחוז זה. הציון הממוצע במבחני המיצ"ב של התלמידים הערבים בכיתות ה' שלמדו במחוז חיפה היה 68.5, ואילו הציון הממוצע של התלמידים היהודים באותן כיתות ובאותו מחוז היה 79.9. תוצאות הבחינות בכיתות ה' במחוזות המרכז, תל-אביב והדרום היו כדלקמן: במחוז המרכז היה הציון הממוצע של הערבים 72.1 והציון של היהודים היה 79.4; במחוז תל-אביב היה ציונם של הערבים 56.2 ושל היהודים 77.6; במחוז הדרום השיגו הערבים ציון של 50.9 בממוצע והיהודים - 77.1. תלמידי כיתות ח' הערבים במחוז הצפון השיגו במבחני המיצ"ב ציון ממוצע של 62.6 והתלמידים היהודים - 67.9. ציונם הממוצע של התלמידים הערבים במחוזות חיפה היה 58.5 לעומת 69.3 שהשיגו התלמידים היהודים; במחוז המרכז היה ציונם של התלמידים הערבים 61.7 ושל היהודים 70.1; במחוז תל-אביב והדרום

6 מבחני פז"ה, שבדקים אוריינות של בני 15 ושנערכו ב-2010 על ידי ארגון המדינות המפותחות בעולם (OECD), מצאו - בדומה למבחני המיצ"ב - כי יש פער של כמאה נקודות בין הישגיהם של תלמידים יהודים לבין הישגיהם של תלמידים ערבים. המנהלת הכללית של הרשות הארצית למדידה ולהערכה אמרה בזמנו כי הפערים שקולים לשנתיים וחצי לימודים: ליאור דטל, "מבחני פז"ה: פער גדול בין יהודים לערבים ובין עשירים לעניים", *הארץ*, TheMarker, 8 בדצמבר 2010.

השיגו התלמידים הערבים ציון ממוצע של 53.7 והיהודים 66.8, ובמחוז הדרום היה ציונם הממוצע של התלמידים הערבים 46.6 ושל היהודים 76.4.⁷

עם זאת, אין לראות את כלל בתי הספר הערביים בישראל כמקשה אחת. מערכת החינוך הערבית במדינה כוללת גם בתי ספר ערביים עדתיים, דהיינו בתי ספר פרטיים אשר שייכים לכנסיות ובהם ההישגים הלימודיים גבוהים יותר בהשוואה לאלה שבבתי הספר הציבוריים.⁸

להתפתחותו של החינוך הערבי הנפרד במדינת ישראל תרמה מלחמת ששת הימים ביוני 1967 שבעקבותיה התאפשר מפגש מחודש של אזרחי ישראל הערבים עם בני עמם הפלסטינים בשטחים, ובייחוד עם בני המעמד הבינוני והגבוה מהם שזכו לחינוך אקדמי. תרמו לכך גם עלייתו של המעמד הבינוני בחברה הערבית בישראל ופעולות לקידום החינוך שנעשו בה. בין היתר הוקמו בתי ספר חדשים, חלקם כאמור עדתיים. ההישגים של תלמידי בתי הספר הללו ושל בוגריהם היו ועודם גבוהים יותר מאלה של תלמידי החינוך הממלכתי, ערבים ויהודים כאחד.⁹

◀ הנשירה מבית הספר והשפעותיה

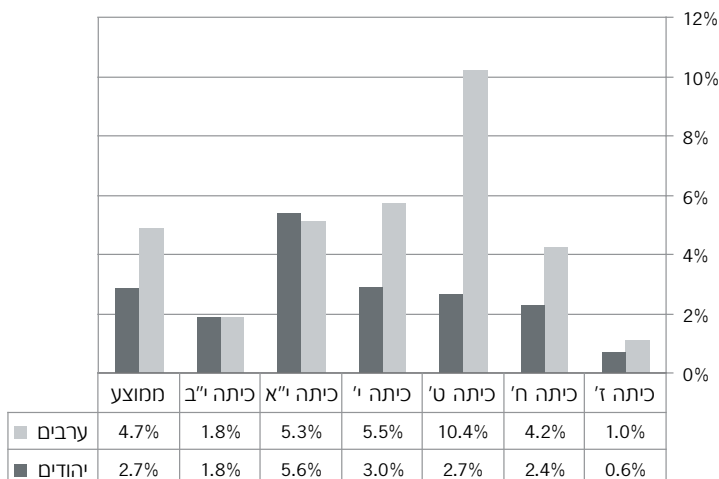
לפי נתוני שנת הלימודים תשס"ו (2009/2010), הפער בין ערבים ליהודים בשיעורי נשירת תלמידים מבית הספר היה גבוה במיוחד בשנות הלימודים הראשונות בתיכון: נשירתם של תלמידי כיתות ט' ערבים הייתה גבוהה פי 3.9 לעומת תלמידי כיתות ט' יהודים; הפער בשיעור הנשירה בכיתה י' עמד על 1:8.1. הפערים בשיעורי הנשירה היו נמוכים יותר בקרב תלמידי כיתות ז', ושיעור הנשירה של תלמידי כיתות י"ב היה שווה בשתי האוכלוסיות.

7 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), לוח 8.12, לוח 8.22.

8 שלמה סבירסקי, **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים**, תל-אביב: ברירות, 1990, עמ' 13.

9 שם, עמ' 159-170.

תרשים 2: שיעורי הנשירה בקרב תלמידי כיתות ז'-י"ב, 2009/2008¹⁰

הנתונים המוצגים לעיל מדגיגים במיוחד לנוכח מספרם הגבוה של בני הנוער הערבים אשר נושרים ממערכת החינוך בגילים 12-18 (כיתות ז'-י"ב). לפי נתוני שנת 2009/2008, 43% מבני הנוער הערבים בגילים אלה אשר נפתח להם תיק פלילי (1,317 מתוך 3,354 בני נוער) לא השתייכו למסגרת לימודית כלשהי. שיעור בני הנוער היהודים בגילים אלה היה גבוה יותר ועמד על 47% (1,815 מתוך 7,689). עם זאת, יש לציין כי השיעור הכללי של בני נוער ערבים בקבוצות הגיל 12-18 אשר נפתח להם תיק פלילי עמד על 15% והיה גבוה מהשיעור בקרב בני נוער יהודים - 1.13%¹¹.

במשך השנים חל גידול במספרם של האזרחים הערבים הלימודים באוניברסיטאות ובמכללות אקדמיות. הנתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מלמדים כי בשנת 2010 עמד שיעור הסטודנטים הערבים שלמדו לתואר ראשון באוניברסיטאות ובמכללות אקדמיות על 11.9% מכלל הסטודנטים בהשוואה ל-8.4% בשנת 2005.

10 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), עיבוד נתונים מתוך לוח 8.32.

11 שם, לוח 8.36.

גם שיעור הסטודנטים הערבים לתואר שני עלה במשך השנים: מ-5.2% בשנת 2005 ל-6.9% בשנת 2010. בשנת 2005 עמד שיעור הסטודנטים הערבים לתואר שלישי מבין כלל הסטודנטים לתואר זה על 3.4%, ובשנת 2010 הוא עמד על 12.4%¹².

לוח 3: שיעור הסטודנטים הערבים והיהודים באוניברסיטאות לפי תואר, 2010-2005

השנה	שיעור התלמידים לתואר ראשון		שיעור התלמידים לתואר שני		שיעור התלמידים לתואר שלישי	
	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים
2005	88.9%	8.4%	93.0%	5.2%	94.3%	3.4%
2009	85.5%	11.5%	91.6%	6.5%	94.0%	3.7%
2010	85.0%	11.9%	91.1%	6.9%	93.6%	4.0%

בה בעת חלה ירידה בשיעורם של האזרחים הערבים המקבלים תואר ראשון (לעומת עלייה בשיעור היהודים שקיבלו תואר זה). בשיעור הערבים המקבלים תואר שני ותואר שלישי חלה עלייה ואילו בשיעור היהודים המקבלים תארים מתקדמים חלה ירידה.

ניתוח התפלגות האוכלוסייה הערבית לפי מספר שנות לימוד מלמד שבשנת 2009 היה שיעור הנשים הערביות בעלות תואר ראשון (11.1%) גבוה משיעור הגברים הערבים בעלי השכלה זהה (10.1%). שיעור הנשים הערביות בעלות תואר שני ותואר שלישי היה גבוה משיעור הגברים הערבים ברמת השכלה זו - 9.7% מול 9.4%.

בחתך לפי עדה דתית נמצא ששיעור הנשים המוסלמיות בעלות תואר ראשון (10.4%) ושיעור הנשים הנוצריות בעלות תואר זה (17.7%) היה גבוה משיעור הגברים (8.8% מוסלמים ו-17.4% נוצרים).

12 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 8.55

אשר לדרוזים, שיעור הנשים האקדמאיות היה נמוך בשנת 2009 משיעור הגברים בעלי השכלה זהה, והוא עמד על 8.9% לעומת שיעור של 12.0% בקרב הגברים.

שיעור הנשים הנוצריות בעלות תואר שני ותואר שלישי (16 שנות לימוד ומעלה) עמד על 21.8% והיה גבוה משיעור הגברים הנוצרים בעלי השכלה זהה - 16.1%.

לעומת זאת, שיעור הגברים המוסלמים והדרוזים בעלי תואר שני ומעלה גבוה משיעור הנשים ברמת השכלה זו: 8.7% גברים מוסלמים ו-10.5% גברים דרוזים, בהשוואה ל-7.8% נשים מוסלמיות ו-7.9% נשים דרוזיות.¹³

לוח 4: שיעור הערבים והיהודים הזכאים לתואר אקדמי (ראשון, שני ושלישי),

2010-2005¹⁴

השנה	שיעור הזכאים לתואר ראשון		שיעור הזכאים לתואר שני		שיעור הזכאים לתואר שלישי	
	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים
2005	87.7%	10.7%	94.6%	4.2%	95.8%	2.5%
2009	88.7%	9.1%	93.5%	4.9%	95.2%	2.8%
2010	88.9%	8.7%	93.1%	5.5%	94.8%	2.8%

2. תעסוקה ושכר

תהליך ההתברגנות שהתרחש בקרב היהודים בארץ כמעט לא התרחש בקרב הערבים ורק לאחרונה ניכרת בחברה הערבית התחלת צמיחה של מעמד ביניים. שיעורם של הערבים בקרב בעלי מקצועות הצווארון הלבן (מנהלים, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים) מגיע למחצית מזה של היהודים במקצועות אלה (ראו לוח 5 להלן). הגידול במקצועות אלה בקרב הערבים בולט בעיקר בענף הרפואה

13 רמסיס גרא, ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה כלכלה, 5, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2012, לוח ד1.

14 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 8.62.

ובמקצועות החופשיים (עורכי דין, מהנדסים, רוקחים וכדומה) המשרתים בעיקר אוכלוסייה ערבית. משכילים ערבים רבים מועסקים במקצועות הצווארון הכחול (תעשייה, שירותים ובניין) ללא סיכוי להשתלב בשירות המדינה (ראו בהמשך) או בעסקים מתקדמים יותר. בולטת לעין העובדה, שמאז שנות השבעים כמעט אין ניעות תעסוקתית של כוח העבודה הערבי, ורובו ממשיך להשתייך למקצועות הצווארון הכחול.

◀ הפער בשיעור ההשתייכות לכוח העבודה האזרחי

שיעור ההשתייכות לכוח העבודה האזרחי באוכלוסייה הערבית נמוך במידה ניכרת מזה שבאוכלוסייה היהודית. לפי נתוני שנת 2010, רק 41.3% מהאזרחים הערבים בני 15 ומעלה (407,800) השתייכו לכוח העבודה האזרחי לעומת 60.6% מהאזרחים היהודים (2,656,700). שיעורו של כוח העבודה האזרחי הערבי מכלל כוח העבודה האזרחי בישראל היה כ-15.6% (להרחבה על הפערים בשיעורי ההשתייכות לכוח העבודה ראו פרק 1: האוכלוסייה הערבית בישראל: נתוני יסוד).¹⁵

◀ הפער ברמת ההכנסה

לפי נתוני סקר ההכנסות לשנת 2010, ההכנסה הממוצעת של שכירים ערבים (5,499 ש"ח) הייתה נמוכה ב-32% מההכנסה הממוצעת של שכירים יהודים (8,100 ש"ח).¹⁶ הפער נובע מהייצוג הגבוה של מועסקים ערבים במשלח-יד ובענפים המניבים הכנסה נמוכה יחסית. לפי נתוני שנת 2009, שיעורם של המועסקים היהודים בארבעת משלחי-היד בעלי ההכנסה הגבוהה בשוק העבודה היה כמעט כפול (פי 1.88) משיעורם של המועסקים הערבים: 58% לעומת 30.8%. תמונה הפוכה הצטיירה לגבי המועסקים בארבעת משלחי-היד המניבים הכנסה נמוכה יותר, שם ייצוגם של המועסקים הערבים גבוה במידה רבה (פי 1.66) מייצוגם של המועסקים היהודים: 69.2% לעומת 41.7% (ראו לוח 5 להלן).

¹⁵ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), לוח 12.6, לוח 12.10. ראו לעניין זה: הילה ויסברג, "כ-40% מהערבים בני 18-22 אינם עובדים - פי שניים מהיהודים", **הארץ**, TheMarker, 20 ביוני 2011.

¹⁶ יאסר עוואד, "מועסקים ערבים בענף ההייטק בשנים 1995-2005", בתוך: **פרויקט ייצוג הולם, העדפה מתקנת ושוויון בתעסוקה: דו"ח פעילות שנתי 2006**, ירושלים וחפה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, עמ' 40: <http://www.sikkuy.org.il/docs/Projectequality2006.pdf>.

במנוע העיקרי לצמיחה הכלכלית בישראל, ענף הטכנולוגיה העילית (הייטק), כמעט אין מועסקים ערבים; בשנים 2000 עד 2005 עמד שיעורם על 4% בקירוב בלבד מכלל המועסקים בענף זה.¹⁷

לוח 5: שיעור המועסקים וההכנסה החודשית לפי משלחיד וקבוצות אוכלוסייה, 2010¹⁸

משלחיד	ערבים	יהודים	ההכנסה החודשית הממוצעת ברוטו (בש"ח) ¹⁹
מנהלים	1.9%	7.9%	17,181
בעלי משלחיד אקדמי	10.4%	16.2%	12,623
בעלי מקצועות חופשיים וטכניים	11.5%	15.9%	8,310
עובדי פקידות	7.0%	18.0%	6,761
עובדי מכירות ועובדי שירותים	17.6%	20.9%	5,069
עובדים מקצועיים בחקלאות, עובדי תעשייה, עובדי בינוי ועובדים מקצועיים אחרים	1.6%	1.2%	6,786
עובדים בלתי מקצועיים	11.7%	6.7%	3,915

אחד ההסברים לייצוגם הנמוך יחסית של מועסקים ערבים במשלחיד ובענפים בעלי רמת שכר גבוהה הוא רמת השכלתם: היא נמוכה מזו של המועסקים

17 יאסר עוואד, "מועסקים ערבים בענף ההייטק", סיכוי (ללא תאריך), עמ' 3. ראו גם: תני גולדשטיין, "הייטק ישראלי: ערבים מחוץ לתחום", ידיעות אחרונות, 7 בספטמבר 2007: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3445574,00.html>; תומר שדמי, "בהייטק לא אוהבים ערבים?", 25 באוגוסט 2000: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-76708,00.html>; גיא גרימלנד, "למנהל הייטק נוח לעבוד עם מי ששירת איתו בצבא", הארץ, TheMarker, 3 במרס 2010.

18 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 12.18, לוח 12.43.

19 נתוני ההכנסה הממוצעת נכונים לשנת 2009.

היהודים. עם זאת, גם ערבים בעלי השכלה גבוהה לא תמיד מוצאים תעסוקה בתחום לימודיהם מטעמים של הפליה. לפי נתוני שנת 2010, שיעור המועסקים הערבים בעלי השכלה תיכונית (חלקית או מלאה) עמד על 41.1% לעומת כ-80.5% יהודים. גם שיעור המועסקים בעלי השכלה על-תיכונית או אקדמית (13 שנות לימוד ויותר) בקרב היהודים (כ-89.6%) היה כמעט כפול משיעורו בקרב הערבים (כ-46.3%).²⁰

מועסקים יהודים נהנים משני יתרונות: ראשית, רמת השכלתם הגבוהה פותחת בפניהם קשת רחבה יותר של הזדמנויות תעסוקה; שנית, מרבית הסיכויים שליהודי יוצע שכר גבוה מזה שיוצע לערבי, אם משום שרמת השכלתו של היהודי גבוהה יותר ואם מטעמים של הפליה. לצד זאת יש לזכור, כי גם כאשר מועסקים ערבים הם בעלי אותה רמת השכלה כשל מועסקים יהודים, ברוב המקרים שכרם נמוך יותר. דהן ואחרים מונים שתי סיבות אפשריות לכך שהשכר (ברוטו) לשעת עבודה של עובדים ערבים נמוך מזה של עובדים יהודים בעלי אותה רמת השכלה. סיבה אחת היא השיקול הביטחוני, שבגיניו חסומים מקומות עבודה מסוימים בפני עובדים ערבים. חסימה זו מגבילה את ההזדמנויות הכלכליות העומדות בפני האוכלוסייה הערבית. סיבה שנייה היא הפליה מצד מעסיקים פרטיים ומצד מוסדות ציבור כלפי עובדים ערבים, המתבטאת ברמת שכר נמוכה או בדחיית מועמדים ערבים מתאימים. גם נגיד בנק ישראל פרופ' סטנלי פישר קבע במאמר 2011 כי שכרם של ערבים נמוך משכרם של יהודים וכי אין לכך סיבה.²¹ ביטוי נוסף לנחיתות הכלכלית הוא הסיכויים הפחותים של ערבים - ביחס ליהודים - למצוא משרה התואמת את רמת השכלתם.²²

שיעורם הגבוה יחסית של מועסקים ערבים במשלחי-יד המניבים הכנסה נמוכה משתקף בייצוג הגבוה של משקי בית ערביים בעשירוני ההכנסה הנמוכים בשיעור העולה על שיעורם בכלל האוכלוסייה. לפי נתוני שנת 2010, שיעורם של משקי הבית הערביים בכלל האוכלוסייה היה 14.6% (315,600) ושיעורם של משקי

20 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), לוח 12.6, 12.10.

21 ליאור דטל, גיא גרימלנד ועידו סולומון, "פישר: אין ספק שפערי השכר בין ערבים ליהודים נובעים מאפליה", **הארץ**, TheMarker, 23 במארס 2011.

22 דהן ואחרים (הערה 2 לעיל), עמ' 73.

הבית היהודיים עמד על 83% (1,799,700).²³ לעומת זאת, לפי נתוני שנת 2009, שיעורם של משקי הבית הערביים (שבראשם שכיר) בשלושת עשירי הכנסה הנמוכים נע בין 44.6% ל-18.3%.²⁴

לוח 6: משקי בית שבראשם שכיר לפי ההכנסה החודשית נטו וקבוצות אוכלוסייה, 2009²⁵

ההכנסה החודשית נטו למשק הבית (בש"ח)	שיעור משקי הבית בעשירון		העשירון
	יהודים ואחרים	ערבים	
4,399	53.1%	44.6%	1
6,502	62.1%	33.4%	2
7,800	77.2%	18.3%	3
9,374	81.4%	13.6%	4
11,046	86.3%	8.8%	5
12,680	89.1%	5.5%	6
14,483	92.6%	3.6%	7
17,079	96.3%	--	8
19,972	96.7%	--	9
29,909	98.1%	--	10

◀ תעסוקה בשירות המדינה

אחד התחומים שבהם בולט הפער בתחום התעסוקה בין ערבים לבין יהודים הוא שילובם של מועסקים ערבים בשירות המדינה ובדירקטוריונים של חברות ממשלתיות. הפער בולט במיוחד לנוכח ההנחה שהרכב המועסקים בגופים אלה אמור להלום את שיעורן היחסי של הקבוצות השונות בכלל אוכלוסיית המדינה. בפועל, שיעור המועסקים הערבים בגופים אלה נמוך במידה ניכרת משיעורם היחסי בכלל האוכלוסייה.

23 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 5.1.

24 שם, לוח 5.32.

25 שם, לוח 5.1.

הרעיון להגדיל בדרך מכוונת את שיעור העובדים הערבים בשירות המדינה עלה כבר בתקופת ממשלת רבין-פרס (1992-1996). ואכן, בתקופה זו הוכפל שיעור המועסקים הערבים בשירות המדינה מ-2.1% ב-1992 ל-4.0% ב-1996. ועדת השרים לענייני ערבים, אשר הוקמה ביוני 1999 (ממשלת ברק) בראשות מתן וילנאי, קבעה כי יש להעלות את שיעור המועסקים הערבים בשירות המדינה מ-5% ל-10% בתוך ארבע שנים. בשנת 2000 אף הוכנסו תיקונים לחוק שירות המדינה (מינויים), תשי"ט-1959, והם הגדירו חובת מתן ביטוי הולם לייצוג בני האוכלוסייה הערבית בשירות המדינה.²⁶

למרות זאת, בחמש השנים שמ-2007 עד 2011 נע שיעור המועסקים הערבים מכלל המועסקים בשירות המדינה בין 6.2% (בשנת 2007) ל-7.8% (בשנת 2011). שיעור המועסקים הערבים מכלל המועסקים החדשים שהתקבלו בשנים אלה לשירות המדינה היה בין 8.7% בשנת 2007 ל-12.8% בשנת 2011. לעומת זאת, שיעורם היחסי של הערבים בכלל אוכלוסיית המדינה בשנים אלה נע בין 20.4% (2007) ל-19.6% (2011). שיעורם של המועסקים הערבים בשירות המדינה עומד על כשליש בלבד משיעורם באוכלוסייה, בין היתר בשל איישוש מדיניות הממשלה והחלטותיה.

ייצוגם של המועסקים הנוצרים והדרוזים בשירות המדינה עולה על שיעורם באוכלוסייה הערבית, ואילו ייצוגם של המוסלמים בשירות המדינה נמוך משיעורם באוכלוסייה זו. בשנת 2010 עמד שיעור המוסלמים מכלל המועסקים הערבים בשירות המדינה על 62.0% (שיעור המוסלמים באוכלוסייה הערבית באותה שנה היה 82.5%), שיעור הנוצרים היה 24.3% (9.6% מהאוכלוסייה הערבית) ושיעור הדרוזים היה 13.7% (8.0% מהאוכלוסייה הערבית).²⁷

26 דפנה סחייק, האבטלה במגזר הערבי - סקירת המגמות בשני העשורים האחרונים, ירושלים: כנסת ישראל, מרכז המחקר והמידע, פברואר 2004, עמ' 15.

27 הניה מרקוביץ, ייצוג הולם לבני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזים והצ'רקסים, בשירות המדינה: דוח לשנת 2011, מדינת ישראל: נציבות שירות המדינה, טבלה מס' ו; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 2.2; צבי זרחיה, "החלטות לחוד ומיעוטים לחוד: הממשלה אינה עומדת ביעד להעסקת ערבים שהציבה לעצמה", הארץ, TheMarker, 13 ביוני 2011; אסף שטול-טראורינג, "רק אחד מ-37 מרצים באוניברסיטאות הוא ערבי", הארץ, 27 ביוני 2011.

לוח 7: המועסקים הערבים מכלל המועסקים בשירות המדינה, 2000-2011

שנה	המועסקים החדשים שהתקבלו לשירות המדינה			המועסקים בשירות המדינה			שיעור הערבים באוכלוסיית המדינה
	ערבים	כלל המועסקים	שיעור הערבים	ערבים	כלל המועסקים	שיעור הערבים	
2000	297	5,733	5.2%	2,708	56,341	4.8%	18.5%
2001	315	5,841	5.4%	2,806	57,742	4.9%	18.8%
2002	251	4,400	5.7%	2,818	56,914	5.0%	9.0%
2003	193	4,531	4.3%	2,798	55,409	5.0%	19.2%
2004	249	4,668	5.3%	3,154	56,914	5.5%	19.4%
2005	313	4,537	6.9%	3,251	57,085	5.7%	19.6%
2006	208	3,161	6.6%	3,389	57,267	5.9%	20.2%
2007	392	4,514	8.7%	3,577	57,946	6.2%	2.04%
2008	578	4,955	11.7%	3,883	58,179	6.7%	20.6%
2009	457	4,908	9.3%	4,245	60,882	7.0%	20.7%
2010	635	5,725	11.1%	4,717	62,719	7.5%	20.8%
2011	708	5,542	12.8%	4,982	64,020	7.8%	~20.8%*

*הערה: שיעור הערבים באוכלוסיית המדינה בשנת 2011 בעת הכנת לוח זה מבוסס על הערכה.

בשל הייצוג החסר של פקידים ערבים במחמד הממשלתי, הערבים - שחלקם הוא כ-20% מכלל תושבי המדינה - כמעט אינם מיוצגים במרחב הציבורי הכללי של מדינת ישראל. מכאן שהשפעתם על השיח הציבורי ועל גיבוש דעת הקהל על המתרחש בממשל היא שולית.

◀ חברות בדיקטוריונים בחברות ממשלתיות

בסוף שנת 2007 כיהנו בחברות הממשלתיות 580 דירקטורים ומתוכם 68 ערבים (11.7%). ייצוגם של הדירקטורים הערבים בחברות הממשלתיות היה נמוך במעט מייצוגם של כלל המועסקים הערבים בכוח העבודה האזרחי, שעמד ב-2007 על 41.4%, אולם נמוך במידה ניכרת משיעור הערבים בכלל אוכלוסיית המדינה (20.4%).

בשנת 2007 נידונו מועמדותיהם של 299 איש לתפקיד דירקטורים בחברות ממשלתיות ובהם 40 מועמדים ערבים. שיעור המועמדים הערבים שהתקבלו לעבודה כדירקטורים היה 11.4%: 34 מתוך 299 מועמדים. כן נידונו מועמדותיהם של 263 איש לתפקיד חברי מועצה בתאגידים ציבוריים ובחברות מים וביוב ובהם 34 מועמדים ערבים (12.9%). כל המועמדים הערבים התקבלו. עם זאת, ב-2007 לא נידונה מועמדותו של מועמד ערבי כלשהו לתפקיד מנכ"ל של חברה ממשלתית, של יו"ר דירקטוריון או של מנכ"ל תאגיד ציבורי.²⁸

לוח 8 : מועמדים שהתקבלו לתפקידים ברשות החברות הממשלתיות לפי קבוצות אוכלוסייה ומגדר, 2007

המגדר	מועמדים שהתקבלו לתפקיד דירקטור בחברות ממשלתיות				מועמדים שהתקבלו לתפקיד חבר מועצה בתאגידים ציבוריים ובחברות מים וביוב			
	יהודים		ערבים		יהודים		ערבים	
גברים	162	(55.5%)	24	(8.2%)	158	(54.9%)	24	(8.3%)
נשים	96	(32.9%)	10	(3.4%)	96	(33.3%)	10	(3.5%)
סה"כ	258	(88.4%)	34	(11.6%)	254	(88.2%)	34	(11.8%)

3. רמת חיים, אבטלה ועוני

◀ היישובים הערביים: בתחתית המדד החברתי-כלכלי

לפי ממצאי המדד החברתי-כלכלי של הרשויות המקומיות בישראל לשנת 2004 (המדד הרביעי בסדרה זו), כ-80% מהיישובים הערביים מדורגים בארבעת האשכולות הראשונים המתאפיינים בערכים הנמוכים ביותר. למשל, יישובים אלה הם העניים ביותר ועומדים בראש רשימת מוקדי האבטלה בישראל. בארבעת האשכולות הגבוהים אין כלל ייצוג ליישובים ערביים (להרחבה ראו פרק 1). תמונה דומה על דירוגם של היישובים הערביים במדד החברתי-כלכלי התקבלה גם בשלושת המדדים הקודמים, בשנים 1995, 1998 ו-2001.

28 רשות החברות הממשלתיות, דו"ח על פעולות רשות החברות הממשלתיות בשנת 2007,

ירושלים: ספטמבר 2008, עמ' 8-9.

ההשקעה הציבורית בתשתיות ביישובים הערביים קטנה מזו שביישובים היהודיים. רק יישובים ערביים ספורים זכו למעמד של אזורי פיתוח כפי שזכו לו יישובים יהודיים סמוכים, ועל כן ליוזמה הפרטית ביישובים הערביים אין סיכוי שווה להצלחה. למעלה ממחצית המועסקים הערבים עובדים מחוץ ליישוביהם, ביישובים יהודיים. עקב כך היישובים הערביים לא מפיקים רווחים מהפיתוח הכלכלי; תחת זאת הם הפכו ל"ערי לינה" משום שלא התרחשה בהם צמיחה כלכלית.

דהן ואחרים מציינים כי יישובים ערביים רבים סובלים מגישה חלקית לתשתית התחבורה בשל מערכת כבישים לקויה ובשל תחבורה ציבורית לא מפותחת. ברוב היישובים הערביים (גם ביישובים הגדולים ובערים הערביות) אין תחבורה ציבורית סדירה - הן תחבורה אל היישובים והן תחבורה בתוכם. קשיי הנגישות של התחבורה הציבורית לבני האוכלוסייה הערבית פוגעים בסיכויי השתלבותם במעגל העבודה.²⁹

האוכלוסייה ביישובים הערביים סובלת ממחסור בכל סוגי השירותים ומרמת חיים נמוכה. אלה מובילים למצב בריאות ירוד משום שתנאי סביבה לקויים משפיעים לרעה על הבריאות. אחד הגורמים העיקריים לבעיות איכות הסביבה ביישובים הערביים הוא היעדר רשתות מסודרות של ביוב ומים.³⁰ לפי נתוני ארגון "מגן דוד אדום", רק אחת-עשרה מתוך 117 תחנות ראשיות ונקודות הזנקה של הארגון ממוקמות ביישובים ערביים: מסעדה, מע'אר, סח'נין, עוספיא, שפרעם, אום אל-פחם, באקה אל-גרבייה, רהט, רמת חובב, ערוער וכסיפה³¹ (עם זאת יש לציין כי ביישובים אחדים מופעלים שירותי חירום רפואיים פרטיים, כדוגמת המרפאה של התנועה האסלאמית באום אל-פחם). תנאי הסביבה הירודים והמחסור בשירותי בריאות יוצרים פערים בין האוכלוסייה היהודית לבין האוכלוסייה הערבית,

29 דהן ואחרים (הערה 2 לעיל), עמ' 79. ראו גם: יובל אזולאי, "הרכבת החדשה שתעבור בצפון לא תשרת את הערבים, אבל תפקיע מהם אדמות", **הארץ**, 14 בדצמבר 2009.

30 יובל אזולאי, "דו"ח: ביישוב יהודי קל יותר לקבל טיפול רפואי", **הארץ**, 8 באפריל 2008; רן רזניק, "ל-50 אלף ילדים בדווים אין גישה סדירה לרופא ילדים", **הארץ**, 17 במארס 2009; ניהאיה דאוד, "בין תרבות למצב חברתי-כלכלי: גורמים התורמים לאישווין בבריאות בין ערבים ליהודים בישראל", בתוך: עאדל מנאע (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל**, 2, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 385-408.

המתבטאים בכמה תחומים:³² תוחלת החיים של האוכלוסייה הערבית נמוכה בארבע שנים בקירוב מזו של האוכלוסייה היהודית; שיעור פטירת תינוקות בקרב האוכלוסייה הערבית כפול מזה שבקרב האוכלוסייה היהודית;³³ שיעור הפטירות בגלל מחלות זיהומיות גבוה יחסית, ושיעורם היחסי של הערבים הנפגעים בתאונות דרכים הוא גבוה, בין היתר בשל היעדר תשתיות תחבורה נאותות³⁴ (להרחבה ראו פרק ו: האוכלוסייה הערבית בישראל - נתוני יסוד). בשל כך הגדירה הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים את המגזר הערבי כקבוצות סיכון וכאוכלוסייה ייחודית אשר מעורבותה בתאונות דרכים גדולה ממשקלה היחסי באוכלוסייה, ופיתחה בעבורה תכנית שמטרתה להגביר את המודעות לבטיחות בדרכים, לשנות את תרבות הנהיגה ולהפחית את מספר הנפגעים הערבים בתאונות דרכים.³⁵

◀ רמת האבטלה

בשנת 2010 הייתה רמת האבטלה בקרב הערבים (8%) גבוהה מזו שבקרב היהודים (6.5%). אחד הגורמים לרמת האבטלה הגבוהה יחסית בקרב ערבים היה המשבר בענף הבנייה, ששיעור גבוה מהמועסקים בו היו ערבים, בצד הגידול במספר העובדים הזרים (להרחבה ראו פרק ו).³⁶

מצבם של מובטלים ערבים אף הוא קשה יותר מזה של מובטלים יהודים. רמסס גרא טוען, שהסתברות של ערבי להיות מובטל גבוהה מזו של יהודי בעל אותם

³² להרחבה על הפערים בין יהודים וערבים בתחום הבריאות ראו: חידר (הערה 1 לעיל), עמ' 28-22.

³³ דן אבן, "עלייה בתמותה של תינוקות במגזר הבדואי: גבוהה פי חמישה בהשוואה למגזר היהודי", **הארץ**, 24 באפריל 2011.

³⁴ דו"ח של הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים, שבחן את אופיין של תאונות הדרכים ביישוב הערבי, קבע כי "בניתוח ובמיפוי ריכוזי התאונות, בבחינה מפורטת של מאפייני התאונות לפי סוגיהן, בבחינה מעמיקה של פרטי התאונות מתוך תיקי המשטרה - נמצאו סימנים **לרמה נמוכה של תשתיות** במגזר הערבי" (ההדגשה במקור). ראו: הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים, **מאפיינים וגורמים לתאונות דרכים במגזר הלא יהודי (הערבי)**, עמ' 2. לדו"ח המלא ראו: <http://www.rsa.gov.il/NR/rdonlyres/7B35DCDF-A07A-4DB1-93F6-F944B6576E69/0/TeunotMigzarLoYehudi.pdf>.

³⁵ ראו: <http://rsa.gov.il/hachshara/migzararavi/Pages/default.aspx>.

³⁶ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל 2011** (מס' 62), לוח 12.1.

מאפיינים, ושהסיכוי של ערבי מובטל להיקלט שוב בעבודה נמוך מהסיכוי של יהודי הדומה לו במאפייניו. ככל הנראה, הסיכוי הנמוך מבטא את ההיצע המוגבל של הזדמנויות העבודה ביישובים הערביים ואת חוסר הנכונות של מעסיקים יהודים להעסיק ערבים.³⁷ התוצאה היא אבטלה ארוכת-טווח בציבור הערבי, אשר גורמת ליציאה מכוח העבודה ובכך לירידה בשיעור המשתתפים בכוח העבודה.

לוח 9: נתונים על משקי בית שהעומד בראשם אינו עובד לפי קבוצות אוכלוסייה, 2010³⁸

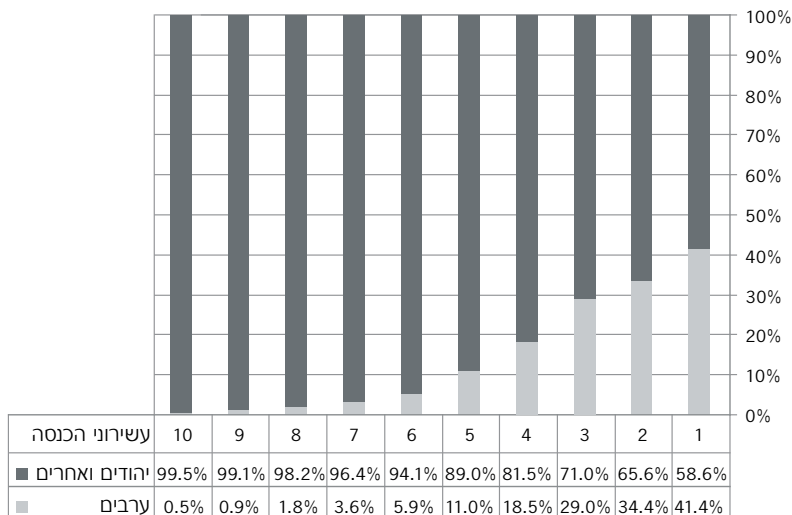
ערבים	יהודים ואחרים	
4,666 ש"ח	6,025 ש"ח	ההכנסה הממוצעת נטו למשק בית
2.8	1.9	מספר הנפשות במשק הבית
9.7	11.8	מספר שנות הלימוד של ראש משק הבית
60.3	65.3	גיל ראש משק הבית
51.9%	41.3%	שיעור מקבלי הבטחת הכנסה מהמוסד לביטוח לאומי
27.2%	35.1%	שיעור מקבלי הבטחת הכנסה מפנסיה

תמונת המצב של משקי הבית אשר בראשם עומד מובטל חושפת את עומק הפער בין הערבים לבין היהודים. לפי נתוני שנת 2010, ההכנסה הממוצעת נטו למשק בית ערבי שבראשו אדם שאינו עובד, היא 4,666 ש"ח, סכום הנמוך ב-22.6% מההכנסה הממוצעת נטו למשק בית יהודי דומה - 6,025 ש"ח. על כך יש להוסיף כי מספר הנפשות במשק בית ערבי כזה גדול פי 1.47 ויותר ממספר הנפשות במשק בית יהודי דומה. התוצאה המשולבת של שני הנתונים הללו מצביעה על עומק המצוקה הכלכלית שהיא מנת חלקה של כל נפש במשקי בית ערביים כאלה.

37 רמסיס גרא, "אישווין תעסוקתי בין ערבים ליהודים משכילים בשוק העבודה בישראל", בתוך: עזיז חיייר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 223.

38 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר הכנסות 2010, לוח 17.

תרשים 3: העשירונים של משקי הבית שהעומד בראשם אינו עובד
לפי קבוצות אוכלוסייה, 2010³⁹

שיעורם של משקי הבית הערביים בשלושת עשירוני ההכנסה התחתונים אשר בראשם אדם שאינו עובד עולה בהרבה על שיעורם של משקי הבית הערביים בכלל האוכלוסייה (13.4%) והוא נע בין 41.4% ל-29.0%⁴⁰

רובם המוחלט של משקי הבית הערביים שבראשם אדם שאינו עובד מסתמכים על השלמת הכנסה מקצבאות המוסד לביטוח לאומי ופחות על הכנסה מפנסיה או ממקורות אחרים, ולפיכך הם רגישים ופגיעים יותר לשינוי במדיניות המוסד או לשינויים בקצבאות הילדים (לפי החלטות הממשלה). מספר שנות הלימוד של ראש משק בית ערבי שאינו עובד הוא 9.7 שנים בלבד לעומת 11.8 שנים אצל עמיתו היהודי. המשמעות היא שסיכויי של ערבי למצוא עבודה ולהיחלץ ממעגל האבטלה קטנים יותר מאלה של יהודי.

39 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סקר הכנסות 2010, לוח 19.

40 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2011 (מס' 62), לוח 5.1.

לצד זאת יש להזכיר כי שיעור האבטלה הבלתי פורמלית במשק גבוה משיעור האבטלה הרשומה באופן פורמלי. אבטלה בלתי פורמלית כוללת את מחפשי העבודה אשר נואשו מלמצוא עבודה ולפיכך גם אין הם נרשמים כדורשי עבודה (הנכללים באבטלה הרשומה פורמלית). מאחר שסיכוייו של מובטל ערבי למצוא עבודה נמוכים מאלה של מובטל יהודי, יש להניח כי שיעור האבטלה הבלתי פורמלית ביישוב הערבי גבוה פי כמה מהשיעור הרשמי.

◀ מוקדי אבטלה

מוקד אבטלה (unemployment hub) הוא יישוב שבו שיעור דורשי העבודה שצברו 20 ימי אבטלה לפחות מגיע ל-10% ויותר. על פי נתוני שירות התעסוקה מינואר 2011,⁴¹ מרבית היישובים ששיעור האבטלה בהם עולה על 10% הם יישובים ערביים, ושיעור המובטלים בהם גבוה מאוד גם בהשוואה ליישובים ששיעור האבטלה בהם 10% ויותר. להלן נתונים חלקיים על שיעורי האבטלה ביישובים ערביים: רהט - 37.6%, אום אל-פחם - 30.7%, סח'נין - 27.4%, תמרה - 25.5%, עראבה - 24.6%, טייבה - 24.2%, שפרעם - 19.5%, נצרת - 14.8%. לשם השוואה, יישובים יהודיים שבהם שיעורי האבטלה עולים על 10% הם דימונה, אופקים וקריית גת. נתוני ינואר 2011 אינם מציינים מהו שיעור המובטלים ביחס לכוח העבודה ברבים מהיישובים הערביים ובכלל זה יישובים בדווים.

◀ האבטלה והשפעותיה החברתיות

התוצאה המרכזית והמידית של האבטלה היא עוני (ראו הרחבה להלן). חשוב לזכור כי לא זו בלבד שמרבית היישובים העומדים בשנים האחרונות בראש רשימת מוקדי האבטלה הם יישובים ערביים, הרי מרביתם מדורגים בראשה לאורך זמן (בייחוד יישובי הבדווים בנגב וערים ומועצות מקומיות גדולות בגליל, כגון שפרעם, סח'נין, עין מאהל וכפר כנא). המחיר שמשלמת החברה הערבית בגין עומק האבטלה ובגין העוני חורג מהמישור הכלכלי, ומתבטא במישור האישי-משפחתי (דימוי עצמי נמוך, לחץ ומתח בשל תחושת אי-ודאות, חיכוכים ואלימות במשפחה), במישור הכלכלי-חברתי (עלייה בשיעורי עבריינות רכוש וגנבות) ואף

41 שירות התעסוקה הישראלי, קובץ נתונים נבחרים לפי יישוב (ביישובים שמספר התושבים

בגיל העבודה בהם עולה על 2,000), ינואר 2011:

<http://www.taasuka.gov.il/Taasuka/Employment+Statics/2011>

במישור הפוליטי (תחושת קיפוח המובילה לרגשות ניכור מהמדינה, הקצנת עמדות פוליטיות או אדישות פוליטית, המתבטאת בירידה בשיעור ההשתתפות בבחירות).⁴² ועדת אור דנה בהשפעות השלילות של האבטלה ושל העוני בחברה הערבית וקבעה כי הללו מזינים את תחושות הקיפוח והתסיסה בקרבה.⁴³

◀ ממדי העוני

בשנים האחרונות חלה עלייה ממשית בתחולת העוני באוכלוסייה הערבית (נפשות, משקי בית וילדים) אך רמתה של תחולת העוני באוכלוסייה היהודית נותרה בדרך כלל כפי שהייתה. בפרק זמן של עשור (1995-2005) התרחבו ממדי העוני באוכלוסייה הערבית במידה ניכרת, עד כי הוכפל הפער בשיעורי העוני בין ערבים לבין יהודים. יותר ממחצית האוכלוסייה הערבית מצויה מתחת לקו העוני. המצב חמור עוד יותר בקרב ילדים: שניים מתוך כל שלושה ילדים ערבים (בגיל 0 עד 18 שנה) חיים מתחת לקו העוני (להרחבה ראו פרק 1: האוכלוסייה הערבית בישראל - נתוני יסוד).

דהן ואחרים דנו בהרחבה בהשפעות השליליות של הפער בממדי העוני בין ערבים לבין יהודים בישראל. לטענתם, פער זה מגביר את המתח בין שתי קבוצות האוכלוסייה, והיחס בין שיעורי העוני בשתי האוכלוסיות בישראל דומה ליחס בין שיעור העוני בקרב שחורים לבין שיעור העוני בקרב לבנים בארצות הברית.⁴⁴

42 סחייק (הערה 26 לעיל), עמ' 27-28.

43 ראו: שמעון שמיר, **הערבים בישראל: שנתיים לפרסום דוח ועדת אור**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005, עמ' 15.

44 דהן ואחרים (הערה 2 לעיל), עמ' 67.

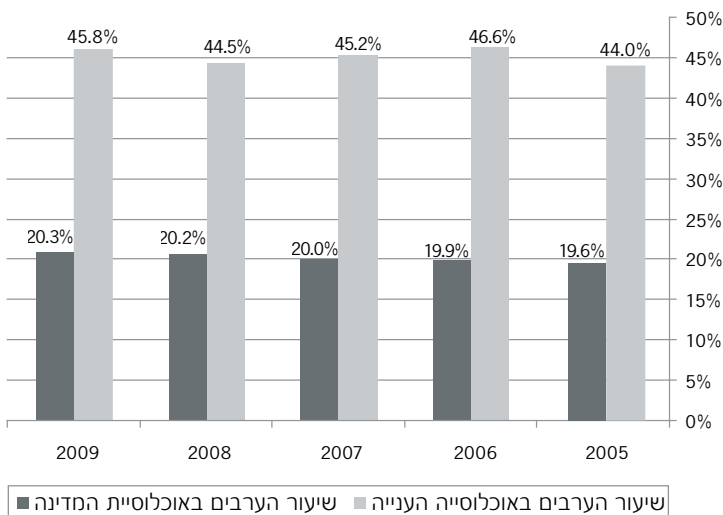
לוח 10: פעררים בתחולת העוני בין ערבים לבין יהודים לפי ההכנסה הפנויה
⁴⁵(2008, 2005)

2008			2005			
הפער	תחולת העוני בקרב יהודים	תחולת העוני בקרב ערבים	הפער	תחולת העוני בקרב יהודים	תחולת העוני בקרב ערבים	
36.7%	16.4%	53.1%	36.2%	15.9%	52.1%	נפשות
34.1%	15.3%	49.4%	38.2%	17.2%	55.4%	משקי בית
38.5%	23.6%	62.1%	39.8%	24.4%	64.2%	ילדים

התוצאה הבולטת של העלייה בתחולת העוני בקרב ערבים בשיעור גדול יותר מזו שבקרב יהודים היא הגידול בשיעורם של הערבים העניים בכלל האוכלוסייה הענייה. בין השנים 2008-2005 היה שיעורם של הערבים באוכלוסייה הענייה גבוה במידה רבה משיעורם באוכלוסיית המדינה.

45 מקור: המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2010, לוח 4, עמ' 342, 344; המונח "ערבים" שווה במשמעו ל"לא-יהודים"; רמסיס גרא ורפאלה כהן, "עוני בקרב ערבים בישראל ומקורות לא-שוויון בין ערבים ויהודים", רבעון לכלכלה, 4 (2001), עמ' 557-559.

תרשים 4: שיעור הערבים באוכלוסייה הענייה לעומת שיעורם באוכלוסיית המדינה (בשנים נבחרות)⁴⁶

אחת הסיבות המרכזיות להעמקת הפער בתחולת העוני בין שתי האוכלוסיות היא העובדה ששיעור הירידה בתחולת העוני לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים בקרב יהודים גדול יותר מזה שבקרב ערבים. בשנים האחרונות לא זו בלבד

⁴⁶ יאסר עוואד, נירית ישראלי, יעקב שאול וגדעון יניב, "עוני ואי־שוויון בהתחלקות ההכנסות בישראל", בתוך: גדעון יניב (עורך), **סקירה שנתית 1995-1996**, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, טבת תשנ"ז, עמ' 162; לאה אחדות, רפאלה כהן וגדעון יניב, "עוני ואי־שוויון בהתחלקות ההכנסות", בתוך: לאה אחדות וגדעון יניב (עורכים), **סקירה שנתית 1998-1999**, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, אדר א' תש"ס, עמ' 55; לאה אחדות, רפאלה כהן ומירי אנדבלד, "עוני ואי־שוויון בהתחלקות ההכנסות", בתוך: לאה אחדות (עורכת), **סקירה שנתית 2004**, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, אדר ב' תשס"ה, עמ' 102; לאה אחדות, מירי אנדבלד ורפאלה כהן, "עוני ואי־שוויון בהתחלקות ההכנסות", אצל: לאה אחדות (עורכת), **סקירה שנתית 2005**, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, ניסן תשס"ו, עמ' 113; מירי אנדבלד ורפאלה כהן, "עוני ואי־שוויון בהתחלקות ההכנסות", **סקירה שנתית 2006**, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, עמ' 94. הנתונים לשנים 1995 ו-1998 מתייחסים במקור ל"לא־יהודים".

ששיעורם של היהודים המצליחים להיחלץ מתחולת העוני יותר משיעורם בקרב ערבים, גם הפער בשיעור ההיחלצות ממצב העוני בין שתי האוכלוסיות הלך והתרחב במידה ניכרת. במילים אחרות, לערבים קשה הרבה יותר לפרוץ החוצה ממעגל העוני לעומת ליהודים.

לוח 11: שיעור הירידה בתחולת העוני לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים: ערבים לעומת יהודים (בשנים נבחרות)⁴⁷

השנה	ערבים			יהודים		
	נפשות	משפחות	ילדים	נפשות	משפחות	ילדים
1995	31.4%	33.6%	29.0%	46.8%	53.1%	36.5%
1998	31.2%	28.8%	32.1%	51.8%	56.9%	45.8%
2004	13.3%	12.9%	9.9%	47.4%	38.2%	25.7%
2005	11.0%	9.5%	4.6%	46.8%	36.7%	22.4%
2006	9.5%	8.6%	4.8%	47.9%	37.4%	22.2%
2007	9.2%	11.8%	5.2%	36.8%	46.8%	21.3%
2008	11.5%	13.5%	7.3%	36.9%	46.2%	22.8%
2009	8.4%	11.4%	4.0%	36.7%	47.4%	21.0%

למשל, שיעור הירידה בתחולת העוני לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים בקרב נפשות באוכלוסייה הערבית ירד בתלילות, מ-31.2% ב-1998 ל-8.4% בלבד ב-2009 (הפרש: 22.8%). לשם השוואה, שיעור הירידה בתחולת העוני בקרב נפשות באוכלוסייה היהודית ירד באותן שנים מ-51.8% ל-36.7% (הפרש: 15.1%). דהן ואחרים מציינים (על בסיס סקר הכנסות 2004), כי שיעורי העוני של משפחות ערביות גדולים יותר גם כאשר משווים אותם לשיעורי העוני בקרב משפחות יהודיות שבהן אותו מספר מפרנסים. למשל, במשפחות שבהן מפרנס

47 מקור: המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2006: נספח לוחות עוני ואי־שוויון, עמ' 389-390; המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית 2010, לוחות 2, 4 ("ערבים" משמע "לא־יהודים"); גרא וכהן (הערה 45 לעיל), עמ' 557-559.

יחיד היה שיעור העוני בקרב ערבים כ-50% לעומת כ-15% בקרב יהודים. במשפחות שבהן שני מפרנסים היה שיעור העוני בקרב ערבים כ-10% לעומת כ-3% בקרב יהודים. בבדיקה לאורך השנים 2000-2004 נמצא כי הסיכויים של משפחה ערבית להיות ענייה גבוהים בהרבה מסיכוייה של משפחה יהודית בעלת מאפיינים דומים (כמו מספר המפרנסים ומספר הילדים), וכי ההזדמנויות המוגבלות ביישובים הערביים ממלאות תפקיד רב-חשיבות בעוני העמוק של האוכלוסייה הערבית.⁴⁸

בולט עוד יותר לעין הפער בממדי העוני בין ילדים ערבים לבין ילדים יהודים: שיעור תחולת העוני בקרב ילדים ערבים ירד מ-29.0% ב-1995 ל-4.8% בלבד ב-2006 (הפרש: 24.2%) ול-4.0% בשנת 2009 (הפרש: 25%), ואילו שיעור הירידה בתחולת העוני בקרב ילדים יהודים ירד מ-36.5% ב-1995 ל-22.2% ב-2006 (הפרש: 14.5%) ול-21.0% ב-2009 (הפרש: 15.5%).

המסקנה העולה מנתונים אלה היא, שחשוב לבדוק את עומק העוני ולא רק את תחולת העוני. תחולת העוני היא מדד נקודתי למדידת ממדי העוני באוכלוסייה; עומק העוני מודד את המרחק בין ההכנסה לבין קו העוני, וככל שהמרחק גדול יותר העוני עמוק יותר.

◀ העוני והשפעותיו על חיי היום-יום

אחד הביטויים למצב הכלכלי החמור, אשר נובע מרמות גבוהות של אבטלה ועוני, הוא שיעור הוויתור על צורכי חיים בסיסיים כגון מזון וביגוד, דיור ותשתיות, טיפולים רפואיים ורכישת תרופות. הפער בין ערבים לבין יהודים לובש צורה מוחשית: המצב הכלכלי הקשה מכתוב ויתורים רבים יותר בקרב ערבים לעומת יהודים בתחומים שונים בחיי היום-יום. עומק הפערים בולט במיוחד בתחום הבריאות: כשליש מהערבים מוותרים על קניית תרופות ועל ביטוח רפואי משלים לעומת כעשירית בלבד מהיהודים; כשני שלישים מהערבים מוותרים על טיפולי שיניים או דוחים אותם בשל הקושי לממןם.

4. פערים חברתיים-כלכליים בין ערבים לבין יהודים: סקירה

הסעיף הקודם הציג באמצעות נתונים מספריים את ממדי הפערים החברתיים-כלכליים בין יהודים לבין ערבים בישראל. להלן נרחיב את נקודת המבט ונדון בגורמים להיווצרותם של פערים אלה.

◀ נתוני רקע

בקרוב מומחים שוררת הסכמה, כי נתוני ההתחלה במישור החברתי-כלכלי של האזרחים הערבים נחותים בהשוואה לאלה של האזרחים היהודים. יש לזכור כי האוכלוסייה הערבית שנותרה בתחומי מדינת ישראל לאחר מלחמת 1948 כללה ברובה פלאחים שהתבססו על חקלאות. המשק הערבי לא הושתת על כלכלה קפיטליסטית-תעשייתית. שכבת המנהיגות הערבית הפוליטית והכלכלית ומעמד הביניים עזבו את הארץ. האוכלוסייה שנותרה נאלצה אפוא להשתלב בכלכלה הישראלית מעמדת מוצא נחותה (להרחבה ראו פרק 2: ההיבט ההיסטורי-לאומי). מצבם של הערבים לא היה שונה מזה של היהודים שעלו לארץ בעשור הראשון לקיומה של המדינה, אולם עולים אלה נהנו מסיוע כספי דרך הסוכנות היהודית והמדינה.

יתר על כן, האוכלוסייה הערבית מתגוררת באזורים שהפכו לפריפריה: הגליל, המשולש והנגב.⁴⁹ מספרם של היישובים הערביים לא השתנה מאז קום המדינה, למעט שבעה יישובי קבע שהוקמו לבדווים בנגב ויישובים כפריים אחדים בגליל ובנגב שזכו להכרה ממשלתית. בשל ההפרדה בין שתי האוכלוסיות ובשל ריחוקם הגאוגרפי של היישובים הערביים ממוקדי התעסוקה העיקריים, מספר ההזדמנויות בשוק העבודה בתוך היישובים הערביים מוגבל מאוד. עקב כך כוח העבודה הערבי נאלץ להישען על תעסוקה מחוץ ליישובי המגורים, בעיקר כעובדי הצווארון הכחול בשוק העבודה היהודי. נוסף על כך, כאמור, הממשלה והסקטור הפרטי הקימו מפעלים ביישובים יהודיים ובעיירות הפיתוח, אך לא ביישובים ערביים.

⁴⁹ שיעורם של התושבים הערבים בערים המעורבות (עכו, חיפה, תל-אביב-יפו, רמלה ולוד) הוא זניח: כ-8% בלבד מהאוכלוסייה הערבית במדינה (ראו פרק 1: האוכלוסייה הערבית בישראל: נתוני יסוד).

נתון מרכזי נוסף הוא גילה של האוכלוסייה הערבית: אוכלוסייה זו צעירה הרבה יותר מן האוכלוסייה היהודית. בשנת 2010 היה גיל החציון של בני האוכלוסייה הערבית 21.1 שנים ושיעורם של בני 14 ומטה בה עמד על כ-37%. לשם השוואה, גיל החציון של בני האוכלוסייה היהודית היה אז 31.6 שנה, וכ-26% מהם היו בני 14 ומטה (להרחבה ראו פרק 1: האוכלוסייה הערבית בישראל - נתוני יסוד). משום כך היחס בין מספר המפרנסים לבין מספר הנתמכים באוכלוסייה הערבית קטן יותר מזה שבאוכלוסייה היהודית. במילים אחרות, נטל הפרנסה לנפש המוטל על כוח העבודה הערבי כבד יותר.

על כך יש להוסיף את העובדה שבמרבית משקי הבית הערביים המפרנס היחיד הוא הגבר. בשל נתון יסוד זה, ההכנסה הממוצעת לנפש במשפחה ערבית נמוכה מזו שבמשפחה יהודית. רק מיעוטן של הנשים הערביות (בעיקר מוסלמיות) משתייך לכוח העבודה האזרחי. אחד ההסברים לכך הוא הנטל הכרוך בגידול הילדים: במשפחה הערבית מספרם בדרך כלל גדול מזה שבמשפחה היהודית (להרחבה ראו להלן).

◀ פערים חברתיים-כלכליים עקב מדיניות הממשלה

בקרב חוקרים ומומחים בתחום הכלכלה שוררת הסכמה, כי מדיניות הממשלה היא גורם מרכזי לאי-השוויון ולפערים החברתיים-כלכליים בין הערבים לבין היהודים. חיידר מציין בין השאר את המדיניות הבאה לידי ביטוי בהפקעת משאבים כלכליים ובהעברת רכוש (למשל באמצעות חוק נכסי נפקדים) וכן בהפקעת קרקעות מבעליהם הערבים וחלוקתן מחדש לצרכים לאומיים יהודיים. בשנת 2001, למשל, היו בבעלות ערבים רק 4% מקרקעות המדינה (חלקן של הרשויות המקומיות הערביות בשליטה על קרקעות היה מצומצם עוד יותר - 2.5% בלבד), ואילו שיעור האוכלוסייה הערבית מכלל האוכלוסייה עמד אז על 18.8%⁵⁰.

היקף המשאבים שהשקיעה המדינה בפיתוחם של היישובים הערביים קטן במידה ניכרת מהיקף ההשקעה ביישובים היהודיים. רק בתקופת כהונתה של

50 עזיז חיידר, "הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות", בתוך: עזיז חיידר (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 174.

ממשלת רבין, בשנים 1993-1995, הוגדלו פי שלושה המשאבים שהוקצו לרשויות המקומיות הערביות, וזאת במסגרת התהליך להשוואת התקציבים על פי המדיניות החדשה לצמצום הפערים בין שתי האוכלוסיות (להרחבה ראו פרק 3: מדיניות הממשלה). עם זאת, הפער נותר בעינו, בייחוד בשל הפער ההיסטורי המצטבר ובשל העובדה שהממשלות שבאו לאחר מכן לא המשיכו מגמה זו. שמעון שמיר מזכיר, כי בעקבות אירועי אוקטובר 2000 פרסמה ממשלת ישראל (בראשות אהוד ברק) תכנית, שבמסגרתה הוקצבו ארבעה מיליארד ש"ח לפיתוח היישובים הערביים. התכנית נועדה לביצוע בשנים 2000-2004, אולם בפועל ההקצבה והביצוע השנתיים היו נמוכים מן המתוכנן. כך, למרות הפעלתה של התכנית, לא חלה התקדמות בביצוע תכניות הפיתוח.⁵¹

בשל מדיניות של היעדר פיתוח כלכלי ובשל מחסור בתכניות מתאר, יזמים ערבים אינם נהנים במישרין ממדיניות של עידוד יוזמה כלכלית אלא בעקיפין, באמצעות ביצוע העבודה בשטח במעמד של קבלני משנה. יתר על כן, יישובים ערביים כמעט אינם נכללים בתכניות ממשלתיות של אזורי פיתוח. מדיניות זו הביאה מצד אחד למחסור בתשתית מתאימה להתחלת מיזמים כלכליים, ומצד שני - לחוסר עניין ולהיעדר מוטיבציה מצד יזמים ערבים במיזמי פיתוח. אשר לתכנית המתאר שהוכנה ליישובים הערביים, ראסם ח'מאסי סבור שמטרתה לווסת את התפשטות הבנייה בהם ולהגבילה במקום לאפשר את פיתוחם הכלכלי.

על אלה יש להוסיף את ההפליה במדיניות פיזור התעסוקה המגבילה את התעסוקה בקרבת מקום המגורים ואת התמריץ הזעום ביותר שמקצה הממשלה להשקעה ביישובים ערביים. בשנת 2003, למשל, חלקם של היישובים הערביים בכלל ההשקעה של מרכז ההשקעות במשרד התעשייה המסחר והתעסוקה היה זעום ביותר: 1.4% בלבד. בשנת 2004 השתתף מרכז ההשקעות בהקמה ובהרחבה של 317 מפעלים, מהם ארבעה בלבד ביישובים ערביים ודרוזיים.⁵² במרוצת השנים העניק החוק לעידוד השקעות הון (תשי"ט-1959) העדפה ברורה להקמת מפעלי תעשייה ביישובים יהודיים. חוק זה לא תרם ליצירת שוויון הזדמנויות כלכליות והיה בו כדי ליצור נחיתות כלכלית מסוימת של היישובים הערביים.

51 שמיר (הערה 43 לעיל), עמ' 17.

52 דהן ואחרים (הערה 2 לעיל), עמ' 80.

דהן ואחרים מציינים, כי ההבדלים בשיעורי העוני משקפים במידה בלתי מבוטלת את ההפליה ארוכת-השנים בתקצוב החינוך, את חסמי הכניסה העומדים בפני ערבים בתחומים מסוימים בשוק העבודה, את הפליית העובדים הערבים (לכך יש רק אינדיקציות עקיפות) ואת העובדה שלא הוקמה תשתית תעסוקה בקרבת היישובים הערביים. נוסף על כל אלה התחוללו תהליכים כלכליים, כגון צמיחה כלכלית בלתי מאוזנת, גלובליזציה, הצפת המשק בעובדים זרים ואכיפה רופפת של חוקי העבודה, וכל אלה גרמו להתרחבות ממדי העוני באוכלוסייה הערבית משום ריבוי בעלי ההשכלה הנמוכה בקרבה.

אחת הטענות השכיחות בדיון הציבורי היא, שהעוני של האוכלוסייה הערבית משקף במידה רבה את העדפותיהם התרבותיות של המוסלמים, דהיינו, אורח החיים המסורתי מחייב את האישה המוסלמית להישאר בבית ומונע ממנה להצטרף למעגל העבודה. עם זאת, דהן ואחרים קובעים כי אין לתלות את שיעור ההשתתפות הנמוך של נשים ערביות בשוק העבודה רק בהעדפותיהן התרבותיות, אלא בפערים חברתיים-כלכליים שהם תוצאה של מדיניות הממשלה. למשל, ההשקעה בילדים בגיל הרך ביישובים ערביים בעקבות הפעלת חוק החינוך לבני 3 ו-4 בשנת 1999 הייתה בעלת השפעה מובהקת על דפוסי ההתנהגות של נשים ערביות. בעקבות פתיחת הגנים חלה עלייה ברורה בשיעור ההשתתפות של נשים ערביות בשוק העבודה. מכאן שההשקעה הממשלתית בחינוך הילדים בגיל הרך השפיעה על דפוסי העבודה של הוריהם.⁵³ נוסף על כך, בשנים האחרונות ניכרת עלייה של מחש בהשתלבותן של בוגרות בתי ספר תיכוניים במוסדות ההשכלה הגבוהה, והן מצטרפות לשוק העבודה האזרחי לאחר סיום לימודיהן.

◀ השפעותיהם של גורמים חיצוניים על הפערים בין שתי האוכלוסיות
הפליה מצד מעסיקים יהודים – גרא סבור שפערי ההכנסה והעוני בין ערבים לבין יהודים נובעים בחלקם מאי-השוויון בתעסוקה. ליהודים יש ייצוג יתר (לעומת

53 דהן ואחרים (הערה 2 לעיל), עמ' 80-81. הילה וייסברג, "נשים ערביות משקיעות בלימודים - ועובדות בחנות או במוסך", **הארץ**, *TheMarker*, 8 במרס 2012; דני בן-שמחון (חבר הוועד הארצי של מען - עמותה לסיוע לעובדים ואחראי על פרויקט עובדי חקלאות), "החקלאים מעדיפים תאילנדים זולים על פני נשים ערביות", **הארץ**, *TheMarker*, 23 בנובמבר 2010; רוני לוין ונבילה אספניולי (חברה בהנהלת הקרן החדשה לישראל): "עבור נשים ערביות אין תקרת זכוכית - יש חדר אטום", **הארץ**, *TheMarker*, 4 בספטמבר 2011.

שיעורם היחסי בכוח העבודה האזרחי) בכל מקצועות הצווארון הלבן ובמשלח־היד הנחשבים לבעלי מעמד גבוה, ואילו לערבים יש ייצוג יתר בכל מקצועות הצווארון הכחול והשירותים. לדבריו, אחד הגורמים לכך הוא ההפליה בקבלה לעבודה: סיכויי של יהודי להתקבל לעבודה גבוהים מסיכויי של ערבי בעל כישורים דומים. עקב כך, רמתם של מדדים כגון כושר השתכרות מעבודה ותשואה להשכלה נמוכה בקרב המועסקים הערבים.

רגישות גבוהה לשינויים חיצוניים ותלות בשוק היהודי - ירון זליכה, שהיה החשב הכללי במשרד האוצר בשנים 2003-2007, מציין גורמים כגון המיתון הקשה שפקד את המשק בסוף שנות התשעים, פתיחת שוק העבודה הישראלי בפני עובדים זרים, היקף העלייה הגדול של יהודים ואחרים ממדינות חבר העמים והתחרות המתגברת על מקורות הפרנסה וכן העברת מפעלים מישראל לירדן ולמצרים (כמו מפעלי הטקסטיל בגליל) - כל אלה הקשו על המועסקים הערבים ואף תרמו להעמקת האבטלה בקרבם. משום כך מועסקים ערבים מתקשים יותר ויותר לפרוץ את מעגל האבטלה וכך נוצרת אבטלה ארוכת־טווח.⁵⁴

אירועי אוקטובר 2000 והשפעותיהם - בעקבות האירועים פסקה בבת אחת נהירתם של קונים יהודים לעסקים ביישובים הערביים. חלק מהקונים היהודים הפסיקו לבוא מתוך פחד, אולם רובם תמכו במפורש בהחרמת עסקים של ערבים. לפי הערכות של בעלי עסקים ערבים, כ-90% מהלקוחות היהודים הפסיקו לפקוד את בתי העסק שלהם בעקבות האירועים (כעבור זמן הם העריכו כי מחצית מלקוחות אלה חזרו אליהם). נסיבות אלה הוכיחו את עוצמת התלות הכלכלית של היישוב הערבי בשוק היהודי, ובעקבותיהן נפגעה קשות רמת הפיתוח הכלכלי ביישובים הערביים. גם החרם הבלתי רשמי כלפי המגזר הערבי, שהורגש בעקבות אירועי אוקטובר הן במישור הפרטי והן במישור המוסדי-ציבורי, פגעו פגיעה קשה בתשתית הכלכלית של היישובים הערביים.

היעדר קבוצות לחץ בדרג מקבלי ההחלטות - חולשתה של האוכלוסייה הערבית בתחום הפוליטי והכלכלי ותלותה בממסד לא אפשרו את היווצרותה של קבוצות

54 ירון זליכה, "העשור האבוד השני והלקחים ממנו", הרבעון הישראלי למסים, ל"ב/125 (ינואר

לחץ ערבית בתחום הכלכלי. גם בקרב מקבלי ההחלטות לא נמצאה קבוצות לחץ יהודית שענייני הערבים עומדים בראש מעייניה. האוכלוסייה הערבית הפכה לקבוצה התלויה במידה רבה בחסדיהם של פקידי הממשל העוסקים בענייניהם, וכל סיוע הוא בבחינת "חסד" שניתן כתמורה לשירות או לתמיכה במנהיגים מסוימים. על כך יש להוסיף את העובדה שממילא שיעור הערבים המועסקים בשירות המדינה זעום ואינו מייצג נאמנה את שיעורם בכלל האוכלוסייה, ונמצא (כפי שהוצג לעיל) כי יכולתם להשפיע על המרחב הציבורי ולהניע שינוי אמיתי לטובתם בציבור היא קטנה ביותר.

ג. סיכום

כך קבעה ועדת אור בדין וחשבון שלה:

אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים. חוסר השוויון תועד במספר רב של סקרים ומחקרים מקצועיים, הוא אושר בפסקי דין ובהחלטות הממשלה וכן מצא את ביטויו בדו"חות מבקר המדינה ובמסמכים רשמיים אחרים. אף שרמת המודעות להפליה זו בקרב הרוב היהודי היא לעתים קרובות נמוכה למדי, בתחושותיהם ובעמדותיהם של האזרחים הערבים היא תופשת מקום מרכזי. היא מהווה, לדעת רבים, הן במגזר הערבי והן מחוצה לו, כולל בקרב גורמי הערכה רשמיים, גורם מתסיס מרכזי. כך גם לגבי מישורים שונים, בהם לא נעשה די כדי להתמודד עם מצוקותיו וקשייו המיוחדים של המגזר הערבי.⁵⁵

יושב ראש הוועדה, השופט תאודור אור, הדגיש כי: "דין הוא, על כן, בישראל, שאסורה בה הפליה לרעה של בני הציבור הערבי בישראל על רקע השתייכותם האתנית, הלאומית או הדתית. יוצא, שההפליה שבה עסקינו, לא רק שתוצאותיה קשות והיא מהווה גורם מתסיס, המתווסף אל גורמים אחרים ביצירת אי־שקט ותסיסה במגזר הערבי, אלא שהיא גם מהווה הפרה של עיקרון יסודי בשיטת משפטנו ובמשטרנו הדמוקרטי".⁵⁶

מכל האמור בפרק זה עולה כי ההבדלים בין מעמדם של היהודים לבין מעמדם של הערבים מקורם לא רק בגורמים חברתיים-כלכליים אלא גם בשיוך אתני, לאומי וגאוגרפי. כלומר, מעמד האזרח קשור קשר הדוק להשתייכות ללאום. גורמים אלה, המשולבים זה בזה, הם שמשרטטים את מפת הפערים בין יהודים לבין ערבים בישראל.

⁵⁵ ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, **דין וחשבון**, ירושלים, ספטמבר 2003, כרך א', סעיף 19, עמ' 33.

⁵⁶ השופט (בדימוס) תאודור אור, **שנה לדין וחשבון של ועדת החקירה הממלכתית לחקר אירועי אוקטובר 2000**, אוניברסיטת תל־אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2004, עמ' 13.

ככל שיוסיפו פערים אלה להתקיים ואף יעמיקו, עלול להיווצר אי־שקט חברתי, ובשילוב עם נסיבות פוליטיות-לאומיות הוא עלול לדרדר את היחסים בין היהודים לבין הערבים. עם זאת, עשייה נמרצת מצד הממשלה לקידום שילובה של האוכלוסייה הערבית ושיתופה עשויה להפחית את הלחצים, ליצור תחושת שייכות איתנה יותר של האזרחים הערבים למדינה ולשמש בסיס לאזרחות שוויונית משותפת.

יצוין כי בתחומים אחדים הצטמצמו הפערים בזכות העשייה השוטפת של הממשלה ובזכות פעילותם של ארגוני החברה האזרחית. תרמו לכך גם פסקי דין של בית המשפט העליון. למשל, בתקציביהם של משרד הפנים ושל הרשויות המקומיות הצטמצם הפער במידה ניכרת, וכך גם בשיעור המצטרפים למערכת ההשכלה הגבוהה. לעומת זאת, בתחומים אחרים הפערים נותרו בעינם; יחסית להתקדמות האוכלוסייה היהודית הפערים אף גדלו - למשל בתחום ההכנסות והעוני.

לוח 12: הבדלים בין יהודים לערבים בקטגוריות שונות: עוני, תעסוקה וחינוך (נשירה, מבחני המיצ"ב וחציון שנות הלימוד)

הקטגוריה	יהודים	ערבים
תחולת העוני (על פי ההכנסה הפנויה), 2008	16.4%	53.1%
אבטלה: מקבלי הבטחת הכנסה מהמוסד לביטוח לאומי, 2010	41.3%	51.9%
חינוך: שיעור הנשירה הממוצע בכיתות ז' - י"ב (2009/2008)	2.7%	4.7%
חציון שנות הלימוד	12.0	12.0

מקורות

אבו־עסבה ח'אלד, "מערכת החינוך הערבית בישראל", בתוך: שלמה חסון וח'אלד אבו־עסבה (עורכים), **יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004, עמ' 81-97.

אור תאודור, **שנה לדין וחשבון של ועדת החקירה הממלכתית לחקר אירועי אוקטובר 2000**, אוניברסיטת תל־אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2004.

גולן-עגנון דפנה, **אי־שוויון בחינוך**, תל־אביב: בבל, 2004.

גרא רמסיס, **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה כלכלה**, 5, ירושלים ותל־אביב: מכון ון־ליר והקיבוץ המאוחד, 2012.

גרא רמסיס, "אי־שוויון תעסוקתי בין ערבים ליהודים משכילים בשוק העבודה בישראל", בתוך: עזיז חידר (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל־אביב: מכון ון־ליר והקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 222-236.

גרא רמסיס וכהן רפאלה, "עוני בקרב ערבים בישראל ומקורות לא־שוויון בין ערבים ויהודים", **רבעון לכלכלה**, 4 (2001), עמ' 543-571.

גרליץ רון (עורך), **מחסמים לסיכויים: מיפוי חסמים והמלצות מדיניות בדרך לשוויון בין ערבים ליהודים בישראל**, ירושלים וח'יפה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, אוגוסט 2010.

דאוד ניהאיה, "בין תרבות למצב חברתי-כלכלי: גורמים התורמים לא־שוויון בבריאות בין ערבים ליהודים בישראל", בתוך: עאדל מנאע (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה כלכלה**, 2, ירושלים ותל־אביב: מכון ון־ליר והקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 385-408.

דהן מומי ואחרים, **מדוע יש יותר עניים בישראל?**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2007.

דיכטר שלום (עורך), **דו"ח סיכוי 2003-2004: שנה לפרסום מסקנות ועדת אור - פערים בין האזרחים היהודים והערבים בישראל בחינוך והשכלה, בבריאות, בהכנסה, תעסוקה ועוני**. ירושלים וחיפה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, ספטמבר 2004.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, פרסומים נבחרים (שנתון סטטיסטי לישראל, סקר הכנסות, סקר כוח אדם). מתוך אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: <http://www1.cbs.gov.il/reader>.

המוסד לביטוח לאומי, **סקירה שנתית** (שנים נבחרות), מתוך אתר המוסד לביטוח לאומי: www.btl.gov.il.

ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, **דין וחשבון**, ירושלים, ספטמבר 2003.

זליכה ירון, "העשור האבוד השני והלקחים ממנו", **הרבעון הישראלי למסים**, ל"ב/125 (ינואר 2006), עמ' 7-10.

חטאב נביל וקאגיה שלומית, **איישווין בבריאות בין ערבים ליהודים בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011.

חיידר עזיז (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2005.

חיידר עזיז, "הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות", בתוך: עזיז חיידר (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 171-200.

חיידר עזיז, "מצוקה כלכלית-חברתית באוכלוסייה הערבית בישראל", בתוך: שלמה חסון וח'אלד אבו־עסבה (עורכים), **יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004, עמ' 117-125.

חיידר עלי (עורך), **דו"ח סיכוי: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל לשנת 2006**, ירושלים וח'יפה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, מארס 2007.

חיידר עלי (עורך), **דו"ח סיכוי: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל לשנת 2007**, ירושלים וח'יפה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, יוני 2008.

חיידר עלי (עורך), **דו"ח סיכוי: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל לשנת 2009**, ירושלים וח'יפה: סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי, דצמבר 2010.

סבירסקי שלמה, **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים**, תל־אביב: ברירות, 1990.

פארס אמין, **הצרכים התקציביים של האזרחים הערבים: לקראת גיבוש תקציב המדינה לשנים 2009-2010**, ח'יפה: מרכז מוסאוא, אפריל 2009.

קרמר שרה, "יחסי יהודים-ערבים בישראל: ההיבט של פיתוח כלכלי", בתוך: שלמה חסון וח'אלד אבו־עסבה (עורכים), **יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004, עמ' 108-116.

שמיר שמעון, **הערבים בישראל: שנתיים לפרסום דוח ועדת אוק**, אוניברסיטת תל־אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2005.

שנל יצחק, "יחסים כלכליים בין ערבים לבין יהודים בישראל", בתוך: שלמה חסון וח'אלד אבו־עסבה (עורכים), **יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004, עמ' 98-107.

שנל יצחק וסופר מיכאל, "חסמים בפני פיתוח כלכלי במשק הערבי בישראל",
בתוך: שלמה חסון ומיכאיל קרייני (עורכים), **חסמים בפני שוויון הערבים בישראל**.
ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2006, עמ' 204-212.